

ОЛЬГА КАРЧЕВСЬКА
РОЗМОВНІ ТА КНИЖНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ У ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ
Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Для мови прози Б. Антоненка-Давидовича характерна активна взаємодія публіцистично насиченої фразеології та уснорозмовних сталих висловів. Стилїстичний потенціал кожної із цих груп фразеологічних одиниць (ФО) залежить від номінативних та експресивних властивостей цих мовних засобів.

Текстова позиція *книжних фразеологізмів* у прозовій мові Б. Антоненка-Давидовича — пряма, внутрішня мова персонажа, невласне-авторська мова. Їх уживання — це опосередкована психологічна характеристика інтелігента, людини освіченої, такої, що по-філософському сприймає й осмислює реальність. Письменник використовує фразеологізми книжного походження із різними стилістичними настановами, наприклад, «розраховує» на певні ремінісцентні зв'язки у тих випадках, коли включені у текст усталені вислови відомі загалу й не ускладнюють сприйняття змісту, пор.: *«Більшовик» — це мій білий ведмідь, але якого ж філософського каменя дошукуюся я?; Проте цей хресний шлях треба пройти. Цей фатум російської інтелігенції, що відірвалася від народного пня. Цей шлях болючий і ганебний.*

У мові персонажів актуалізується також негативний аксіологічний зміст ФО книжно-літературного походження, який засвідчує світоглядну позицію суб'єкта художньої мови, його внутрішнє психологічне відмежування від партійців: *Ці [Батюки, Герасименки] вічні служники Богові й Мамоні — суперечливі, зажерливі, користолобні.*

Літературно-книжне походження мають цитати, афоризми публіцистичного характеру, які відбивають стереотипізацію масової свідомості, соціалізацію мовомислення партійного керівництва. Письменник ніби приміряє їх до ситуацій, конкретних життєвих умов: *Головне це — «Буття визначає нашу свідомість», а потім це «Пролетаріату нема чого губити, окрім своїх кайданив, бо він завоює світ». Це Карл Маркс сказав; Театр у центрі — він завжди буде на послугах буржуазії, треба мистецтво — в маси. Ленін сказав: кіно — це найкращий спосіб виховання пролетаріату; Може, то просто теревені — «історія — боротьба класів»? Карл Маркс, наприклад, сказав: релігія — это опиум для народа.*

В оповіданні «Тук-тук» такий штамп узагальнено як метонімічна ознака більшовика: *Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що — «конкретно», «по суті», «опіум для народу») загнуждала телеграф.*

Популярне кліше «мистецтво для мистецтва» письменник використовує для іронічної характеристики декласованого персонажа — працівника пивниці, який повсякчас спостерігає за обличчями відвідувачів: *Це в нього — ніби як мистецтво для мистецтва.*

Публіцистична фразеологія вживається також для конотативного **окреслення ситуацій, дій персонажів**: *Це компрометує нас усіх... Це ганьбить усю партію; Це підриває авторитет; Далєбі, вона отруює партійне життя* і т. ін.

Предикативні публіцистичні ФО — це мовно-психологічні знаки мовотворчості Б. Антоненка-Давидовича періоду 30-тих років ХХ ст. Вони вживаються як типізовані асоціативні комплекси, ідеологеми, і вмонтовуючись у мову персонажів, відтворюють ситуації ідеологічних дискусій в період активних суспільно-політичних перетворень: — *Бачиш, Інно, справа національного визволення України — це така велика річ, що ні одна партія не може увібрати її в свою програму; — Ви не розумієте історичного процесу соціальної боротьби; — Тільки, будь ласка, без антирелігійної пропаганди!* і т. ін.

У невласне-авторській мові такі ФО вживаються для опосередкованої соціальної характеристики персонажів, роду їх занять, інтересів: *Щось тьохнуло йому в серці, і він ще раз руба поставив перед собою питання — йти чи, може, краще ні?*

Експресію офіційності створюють у прозовій мові Б. Антоненка-Давидовича ФО, властиві офіційно-діловому стилю. Вони використовуються для реалізації кількох типів комунікативних ситуацій: а) звертання до загалу перед початком зборів, засідань: —

Шановна громадо! Я дякую за шану; — **Прошу**, товариші, зайняти місця! **Прошу**; б) ведення зборів: Горобенко запропонував **обрати президію з'їзду**; до президії прийшла записка — **додержуватись регламенту**; Це треба конче **поставити на порядок денний**; — **Ми візьмемо на увагу** вашу думку, товаришу Горобенко; в) завершення зібрання: — **Всі названі товариші мають завтра ж прийти до парткому по мандати і зброю. Збори закінчено**; — **Нема питань!** — **Загальні збори зачинені**; г) прохання: — **Добре. Будемо вибирати персонально. Прошу називати кандидатури**; **Група місцевої української інтелігенції просить дозволити їй видавати безпартійний журнал**; **Пропоную обрати голову й секретаря** тощо.

Іронічне забарвлення мають міні-контексти, у яких замість нейтрального вислову вжито офіційно-ділове кліше, пор.: *Кость [...] летів оглядати будинок старого театру для реорганізації мистецької справи в місті*; Тут, звичайно, **через брак** великої зали в повітпарткомі, бувають загальні збори організації; Тут стояв батько з царським портретом, коли була маніфестація з **нагоди** здобуття Перемішля.

Інтелектуалізації мови аналізованої прози сприяє послуговування науковою фразеологією. Це здебільшого ФО, пов'язані з галуззю філософії. Вони вживаються для моделювання внутрішньої мови персонажів, а отже, характеризують їх освітній рівень: *Це все відповідає дійсності, і я не ховаю це ні від кого*; В Наркомпоштелі ще не **прийшли до остаточного висновку**; Мені шкода, що я не договорився з Настею Федоровною ввечері, але я неодмінно цими днями **прийду й доведу все до логічного кінця**; Він хотів це **донести до самих глибин свідомості**, але й на цей раз спорснув; **зробити, як то кажуть, переоцінку цінностей** і т. ін.

Багатослівний книжний вислів, який можна замінити однокомпонентним еквівалентом, часто створює або підтримує ефект емоційного нагнітання, як-от: *чує, що і язик йому зовсім **одмовився виконувати свої** звичайні функції.*

Частотним засобом авторської інтерпретації книжних ФО є їх структурно-граматична трансформація. Так, офіційно-діловий вислів скорочення *штатів*, що є наскрізним у повісті «Тук-тук», використано як основу для філософсько-узагальнювальної метафори: *іде велике скорочення штатів самого життя*. Розширив автор і фінансове термінологічне словосполучення *підбивати баланс*, надавши йому побутової конкретизації: *Тепер я міг уже вигідно обіпертись спиною об стінку й мирно **підбивати баланс** своїм удачам і невдачам.*

Частина зафіксованих в авторському ідіостилі *розмовних ФО* засвідчують демократизацію прямої чи внутрішньої мови персонажа. У тексті вони функціонують як замітники книжних або нейтральних лексем: *В **мій город** закидає!* — подумав Євген, але це тепер не засоромило його; *Це, мабуть, ще найліпше, що від них можна сподіватися **під лиху годину***; Він радо **пійшов би на мирову** і з лідером; *Цілу дорогу до самого її дому **як у рот води набрала***; Тут *Діагностика справді міг би поставити, **б'ючись об заклад** на що завгодно, свій діагноз.*

Письменник творчо ставиться до фразеологічного фонду національної мови. Так, словосполучення як *[об стіну, по столу] горохом* він вживає не тільки у загальномовному значенні 'ніщо не діє, не впливає' (*Ці анемічні слова Славіної — для нього **як об стінку горохом***), але й використовує цю ФО як оказіонального носія семи 'звук' (*Враз ожила і **як горохом по столу**: «Тарас Григорович Шевченко, син селянина-кріпака»*).

Переосмислено у невластиво-авторській мові й відому ФО 'п'яти пекти' — «доганяти когонебудь», що в тексті функціонує як напіввільна метафорична сполука із значенням «викликати почуття зневаги»: *Але кожний крок охайними доріжками тьоті Марфи **пече п'яти**.*

Нового значення «непросто» набуває фразеологізм *плювати в борщ* у мові персонажа повісті «Тук-тук»: *32 роки — не в борщ плюнути!*

Інші структурні перетворення ФО також засвідчують характер усно-розмовних трансформацій без втрати первинного значення: *автомобіль **перевернув** мою репутацію **шкереберть*** (ФСУМ, 613: «перевернути догори дном» та ФСУМ, 668: «полетіти шкереберть» — зазнати краху).

У мові аналізованої прози Б. Антоненка-Давидовича виокремлено групу ФО — засобів

портретування персонажа, образно-емоційного позначення ключової риси в характері людини. Так, узагальнений тип більшовика кваліфікується як особа цілеспрямована: *Це люди, що наперекір усьому дотеперішньому усталили звичку доводити діло до кінця.* У комуніста Марі підкреслено жорсткість його характеру, внутрішню силу: *Цей голова комісії [...] самим тільки поглядом своїм заганяє русанетів-службовців у собачий куток; А от його би хто взяв за барки — є, ні, Мара не брикне зразу ж тобі на обидві лопатки».*

Носієм несхвальної, засудливої оцінки є ФО *нечистий на руку* — «непорядний», стосовно розбещеного партійця: — *Хлопець, як хлопець, ну, тільки нещасливу руку на баб має.*

Протилежний психологічний тип — інтелігента-академіка — реалізовано через непрямі фразеологічні оцінки його манери поведінки, що викликають співчуття у читача. Напр.: *Не бовкне ж старий ані пари з уст: Академік бурмосить під ніс свої поради й зауваження; Старий увічливо простягнув Марі папір. Прийшла таки коза до воза!*

Велику групу розмовних ФО складають усталені експресивні вислови на позначення емоційних станів персонажів: а) байдужості: *Вони сиділи в тих самих позах, але на їхніх обличчях, здавалось, було тепер: моя хата скраю, ми нетутешні;* б) знічення: *Він утопив у землю очі й скулився;* в) сорому: *Це виправдовувало Палю Степанівну перед самою собою, але в той же час сором пік їй рака за нові меблі; Це значить поставити себе під нові прикrostі, позичати в сірка очей, зустрівшись із Марією Петрівною;* г) образи: *Розумієш — просто в душу плюють;* ґ) роздратування, *З пропозиції Осадчого секретар повітової Просвіти розпочав тут же записувати нових членів і навербував їх під гарячу руку щось близько п'ятидесяти; — Тож мужика строїть — треба!» Наче повилазило нам — що ти за стерво, розтуди твою!*

В оповіданні «Справжній чоловік» у внутрішньому діалозі застосовано прийом нанизування ФО як засобу психологізації ситуації, де персонаж оцінює свої вчинки, поведінку зятя-комуніста: *Тут вся біда в чому: і як це ти, старий дурню, не спитавши, можна сказати, броду, розпустив перед зятем язика!; І чого це йому спало отак ні сіло ні впало — про партію!; То не інакше, як нарошне зять навернув отакої комуністичної мудрості та ще й по-українському: баки хоче забить.*

Ампліфікування ФО, об'єднаних спільним значенням, використовується для поведінкової характеристики персонажа й оцінки її з відтінком іронії, побутової невимушеності. Наприклад, у ситуації залицяння: *Сам Діагностика був зовсім не від того і, якщо боявся спочатку гарбуза, то тільки через завканца; завканц піймав облизня й до кімнати Палі Степанівни «тепер стеле стежку Діагностика»; та одного разу він дістав від Палі Степанівни одкоша; — І не оббивайте по-другому пороги: Паля Степанівна вийшла заміж.*

Послугування тією чи іншою фразеологією може опосередковано — за експресивною тональністю — вказувати на соціальний статус персонажа. Пор. ФО, внутрішня форма яких зберігає динамічний експресивний образ, який узагальнено передають дієслова *брати, ханати, гнати* і под. Такі ФО — компоненти мовних партій персонажів-революціонерів: — *Ну, а якщо тільки з планетами, Юпітерами там усякими і взагалі — зв'яжемось, тоді — бери Бога за бороду!; Та це тільки революція розплющила тобі очі; Беруть нашого брата за ребра! Учись та й учись, з лекції на лекцію; Дістати б оце коня і мчати в безвість щодуху, заки не розвіється те все на чотири вітри!*

Соціальним маркером ситуації, персонажа, що з нею пов'язаний, є також сам контекст із відповідним лексичним наповненням. Фразеологізм у таких випадках актуалізується як компонент невимушеного роздуму персонажа, мовний знак емоційного сприймання реальності: *Інтернаціонал у Москві — то тільки так, про око, щоб з пантелику збити; Нам не довелося морочити собі голову над тим, як зібрати аудиторію; Яка мука [...] потім одного дня побачити, як усі твої зусилля, всі твої змагання, всі твої сподівання, все пішло за водою; Щоб двісті років московського панування — як корова язиком злизала.*

Розмовний струмінь прозової мови Б. Антоненка-Давидовича підтримують характерні для побутового дискурсу паремії, що передають певні ситуативні сентенції: — *Нічого, Іване Прокоповичу; перемелеться — мука буде!; Сказано: біда біду перебуде, одна загине —*

друга буде; що студентові зараз — хоч клоччя, хоч вовна, аби кишка була повна; всі ті мітинги, з'їзди, постанови — то суєта. Суєта суєт і всячеська суєта.

Отже, мовно-естетичне освоєння та індивідуально-авторська трансформація розмовних і книжних фразеологічних одиниць сприймаються як визначальні й продуктивні стильотвірні риси прозових текстів Бориса Антоненка-Давидовича.